

A szakrális terek *ab illo tempore*, az ember számára csak mítoszokban feltáruló kezdetektől fogva központi szerepet játszanak a közösségek életében. Gyakori jelenség, hogy különféle okokra visszavezethetően egy-egy szakrális tér, templom kiemelkedő jelentőségre tesz szert egy-egy kultúra, ország vagy nép életében, és szakralizálódik maga a hely is, amely körülveszi. Az európai kultúra egyik gyökerénél ez a tér és hely a Jeruzsálemi Templom és

Földesi Ferenc 31

AZ ESZTERGOMI PORTA SPECIOSA EGY FELIRATÁRÓL*

Jeruzsálem. Az ószövetségi kultusz hely a keresztény egzegéták tollán gazdag tipologikus jelntéshordozóvá vált, elsősorban a mennyei haza képét előrevetítve. A magyar egyháztörténet több újkori „egzegétája” ugyancsak ehhez a képhez fordult, amikor a szakrális magyar múlt legpompásabb korszakáról beszélt. Így vált Esztergom Magyar Sionná, templomának, a Szent Adalbert székesegyháznak nyugati kapuja pedig Porta speciosává a salomoni templom pompájának mintájára. Az ő fogalomkörükben maradvá: kötelességünk, hogy akár csak a legapróbb adalékkal is gazdagítsuk a *régi magyar szentség* ragyogó emlékét.

A művészettörténeti irodalom egybehangzó megállapítása szerint a magyar középkor első századainak legkiemelkedőbb művészi alkotása az esztergomi Szent Adalbert székesegyház díszkapuja, a porta speciosa volt.¹ A 12. század végén emelt alkotás többé-kevésbé épen túlélte a vár ostromait, a hosszú török megszállást, és egészen az 1760-as évek közepéig látható volt, amikor is Barkóczy Ferenc érsek hozzákezdett az újjáépítés hatalmas munkálataihoz.² Az 1763-i földrengés és a tereprendezési munkák következtében – néhány töredékelemléktől eltekintve – végleg megsemmisült a díszkapu.

Bő egy évtizeddel ezt megelőzően, 1750 körül került Esztergomba a káptalan megbízásából a visszafoglalt vár első papja, Széless György, aki a Bakócz-kápolnában a várbéli katonaság lelki gondozását végezte, lakása a Szent István protomártír templomának romjai között kialakított szerény hajlék volt.³ Az ekkor már nem fiatal pap minden bizonnyal még nagyszombati tanulóveiből hozta magával az egykori Esztergom pompájáról és szakrális jelentőségéről hagyományozódott képet, mely kép végtelenül távol állhatott attól, ami fogadta. Ide érkezése után hamarosan hozzákezdett a fennmaradt épületek és töredékek többé-kevésbé szisztematikus leírásához. 1759-ből és 1761-ből fennmaradt két, terjedelmes kéziratának egyes fejezetei, bekezdései, melyekből az érseki székhely történetének szakralitása domborodik ki,

azt sugallják, hogy nem tisztán történeti érdeklődés, sokkal inkább a helyszentségének kegyes felmutatása ösztönözte az emlékek megörökítésére.⁴ 1761 után folytatta a munkát, erre Barkóczy utasítása is kötelezte, regisztrálta a tereprendezés során előkerült régészeti leleteket, köztük a 32 római emlékeket is, és 1765-ben nyomtatásban kiadta teljes addigi munkálkodásának szigorúan csak a leírásokra korlátozódó összefoglalását.⁵ A díszkapu egyetlen részletes leírása Szélessnek ezekben a leírásaiban maradt fenn, a régészeti és művészettörténeti szakirodalom már a 19. század első felétől hiteles forrásként használja őket.⁶

A 19. század utolsó évében rendkívül jelentős forrással gazdagodott a Porta speciosára vonatkozó addigi tudásunk. Czobor Béla Széless leírása segítségével identifikálta a pécsi püspökök nyaralójában, Püspökszentlászlón őrzött olajfestményt, amelyet Klimó György 1741-ben esztergomi kanonoksága idején készíttetett a díszkapuról.⁷ A festmény és Széless szövegének együttese lehetővé tette a kapu pontos ikonográfiai leírását és értelmezését. Teljes körű leírása Dercsényi Dezső tollából származik.⁸ A sokalakos és meglehetősen összetett ábrázolásból tárgyunkat most csak a timpanon és a szemöldökgerenda alatti sáv érinti, ezért csupán ezeknek rövid bemutatására szorítkozunk. A timpanon közepén trónoló Madonnát látunk. Jobbján, a mező szélén egy háromkapus templomot ábrázolt a művész BASILICA-felirattal. Ezt követi az esztergomi érsek alakja IOB ARCHIEP[ISCOPU]S-felirattal. A Madonna balján, kívülről befelé haladva, először egy tornyos városkapu képét látjuk, felirata CASTRUM, majd a király alakját REX BELA-felirattal. A szemöldökgerenda alatti mezőben Jób érsek és III. Béla mély hódolattal leboruló alakja látható, hódolatuk azonban nem a Madonna felé irányul, hanem a szemöldökgerendán kettős körrel szimbolizált és feliratokkal azonosított Teremtő felé. A két jelenetnek és a díszkapu egészének ikonográfiai programját Marosi Ernő kutatásainak köszönhetően meggyőzően tisztázta a művészettörténet-írás.⁹

Ugyanő legutóbb a Jelenits István tiszteletére összeállított ünnepi kötetben foglalkozott a tárggyal, közelebbről a Teremtő előtt hódoló III. Béla király írásszalagjának szövegével.¹⁰ Ugyanis a központi ábrázolásban nem csak a timpanon alakjait látta el felirattal a kapu tervezője, hanem a szemöldökgerenda alatti mezőben is megjelenő érseket és királyt is. Jób érsek szája a következő könyörgést adja: DEUS PROPITIUS ESTO MIHI PECCATORI.¹¹ III. Béla szavai pedig így hangzanak: QUI PLASMASTI ME MISERERE MEI.¹²

A kutatásnak az utóbbi könyörgés forrását korábban nem sikerült tisztázni. A Jelenits-kötetben közölt tanulmányában Marosi erre tett kísérletet. A „plasmare” igéből, valamint a díszkapu építtetőjének, Jób érseknek nevéből indult ki, és III. Béla könyörgését invenciózus gondolatmenettel a bibliai Jób könyvéhez kapcsolta. A megoldás azonban ebben az esetben egyszerűbb.

A könyörgés a *Vitae patrum* egy korai redakciójának 6/7. századi latin fordításában jelenik meg először, a Szent Thais (Thasis, Thasia) megtérését és vezeklését elbeszélő történetben, majd ezután rögzül Thais legendájában. A legenda gyökere minden bizonnyal Serapion apát és egy meg nem nevezett prostituált története, ami az *Apophtegmata patrum*ban ma- 33
radt ránk. A *Vitae patrum* azonban már Paphnutius apát nevéhez köti a lány jó útra térítését, és Thaisként meg is nevezi őt. Paphnutius hallván a gyönyörű lány erkölcsstelen életéről álruhát ölt és a városba (minden bizonnyal Alexandriába) megy, hogy találkozzon vele. A városbéli jómódú ifjak szokása szerint pénzt ad neki, hogy négyszemközt lehessenek. A lány házának elzárt zugába vezeti, és bátorítja, mondván itt nem láthatja őket senki, csak az Isten. Paphnutius számára ebben a mondatban feltárul, hogy egy szíve mélyén hívó lánnyal áll szemben, akinek – mint a beszélgetés során kiderül – még az örök életről is vannak képzei. A találkozás hatására Thais egy női monostorba vonul, itt, egy távolabbi félreeső cellában, vezeklésben tölti életének hátralévő részét. Szigorú lelkivezetője nem engedélyezi számára sem a szerzetesek megszokott imaformuláit, sem a szerzetesek és remeték körében elterjedt testtartást ima közben (felemelt kezek, égre emelt tekintet), hanem Kelet felé a földre borulva egyetlen könyörgést kell ismételnie: Domine, qui plasmasti me, miserere mei! Ennek a könyörgésnek szövegforrása egyébként lehetne a Marosi Ernő által gyanúba hozott Jób könyve (Jób 10, 8: Manus tuae fecerunt me, et plasmaverunt me), mivel a 'plasmare' ige előfordulása valóban meglehetősen ritka a Vulgatában, de sokkal valószínűbbnek tartjuk, hogy noha alapját ugyanez a szöveg képezte, a 118. zsolttárból ered (Zsolt 118, 73: Manus tuae fecerunt me, et plasmaverunt me). A 4. századi Egyiptomban, Szkétisz, Nitria, Kellisz monasztikus-/remete-közösségeiben az imaélet forrása kizárólag a Zsoltárok könyve volt, sőt a folyamatos zsolttározás jelentette többé-kevésbé a teljes liturgikus életet, természetes tehát, hogy zsolttárvers részlete rögzül a Paphnutius-vitában, nem mellékesen a forrástól eltérő funkcióban. (A jelenet szerkezetéből: egy gerón ad utasítást egy vezeklőnek; a szöveg rövidségéből: Uram, aki alkottál engem, könyörülj rajtam; és a gyakorlat módjából: Thaisnak ezt és csakis ezt kell folyamatosan gyakorolnia – mindezekből egyértelmű, hogy a könyörgés nem a zsolttárverset akarja felidézni, hanem Jézus-imaként funkcionál a vitában.)

Egészen bizonyos azonban, hogy a Porta speciosa képi programjának megalkotója, ha egyáltalán ismerte, nem Thais legendájából vette át a mondatot. Az ő forrása a Halotti officium volt, ahol pontosan ebben a formában fellelhető a könyörgés.¹³ A temetési szertartás gyökerei a 4. századra nyúlnak vissza, a közösség zsolttározással kísérte utolsó útjára elhunyt tagját.

Az *Officium defunctorum* első írásos említése a 8. és 9. század fordulójára tehető, majd a 10. század végére teljesen rögzült a rendje, és a nyugati monostorokban napi kötelezettséggé vált a végzése.¹⁴ Valószínűleg egyáltalán nem, vagy csak elszórt adatok esetleges felbukkanásával volna nyomon követhető, hogyan került ez a könyörgés a halotti szertartás szövegébe, de az általam ismert előfordulásai azt tanúsítják, hogy már a 9. század végén rögzült a helye a szertartásrendben.¹⁵ A magyarországi liturgikus gyakorlatban egyik leghíresebb fennmaradt kódexünk, az egyébként éppen az esztergomi érsekség liturgikus rendjének körében készült Isztambuli Antiphonale tanúsítja jelenlétét.¹⁶

III. Béla írásszalagjának szövege a középkori művelődéstörténet szélesebb kontextusában is figyelemre méltó számunkra. Megerősíti az irodalomtörténeti kutatás hangsúlyos megállapítását, miszerint a szakrális és az ezekkel érintkező világi szövegek forrásainak feltárásánál és ettől elválaszthatatlan kontextuális értelmezésénél nem annyira a primér bibliai, hanem sokkal inkább a liturgikus szövegek kiaknázására kell törekedni. A közelmúltban Déri Balázs több fontos tanulmányban hívta fel a figyelmet arra a szövegalkotási folyamatra, ahogyan bibliai helyek egyenes vagy szerkesztett idézetként liturgikus tételekké válnak, majd a különböző liturgikus cselekményeket, officiumokat végző klerikusok közös szövegkincsévé lesznek, hogy aztán a mnemotechnikai szövegalkotás szép példáiként a legkülönbözőbb műfajú megszólalásokban (legendákban, történeti munkákban; esetünkben pedig egy díszkapun) szövegalkotó elemmé váljanak.¹⁷ Ebben a példában, a király könyörgése esetében egyértelműen liturgikus szöveg a forrás, ám valószínű, hogy az olyan szövegek esetében is nagyon körültekintően kell eljárni, amelyeket akár a Vulgatából vett szó szerinti idézetként is azonosíthatnánk. Egy egészen közeli példát hozva ilyen szövegrésznek kell tekintenünk például a *Porta speciosa*n az ugyancsak hódoló mozdulattal leboruló Jób érsek írásszalagjának könyörgését: *DEUS PROPITIUS ESTO PECCATORI MIHI*. Mint korábban jeleztük, a mondat szó szerint föllelhető a Lukács Evangéliumban, a farizeus és a vámos történetét elbeszélő sorokban, ám a rövid könyörgés mint a Pünkösöd utáni vasárnapok egyik antifónája jelenik meg már a 9. század végén a főntebb hivatkozott Albi, 44-kódexben,¹⁸ majd hamarosan a 12. vasárnaphoz rendelve rögzül a helye a gradualékban, antiphonalékban.¹⁹ Noha - III. Béla könyörgésével szemben - ezt csupán a textusra alapozva nem lehet bizonyítani, mégis úgy gondoljuk, hogy Jób érsek szavainak forrása is sokkal inkább a megfelelő antifóna lehetett, nem pedig a Vulgata szövege.

A *Porta speciosa* építését a szakirodalom egyöntetűen 1185 és 1196 közé teszi, az építtető Jób érsek 1185-ben foglalta el az esztergomi érseki széket, a királyábrázolás alapján pedig kétségtelen, hogy a díszkapunak

1196-ban, III. Béla halálakor már állnia kellett. Marosi Ernő stíluskritikai alapon, több egykorú, esztergomi eredetű fennmaradt emléktöredék analóg vizsgálatával kimutatta, hogy az építkezés idejét ennek az évtizednek második felére kell tennünk. Egészen biztos, hogy a király írásszalagjának könyörgés-szövege csak nagyon körültekintően használható a datálás 35 kérdésében, hiszen a liturgikus szövegek alkalmazása széles körben elterjedt volt, és nem rendelkezünk olyan repertóriummal vagy tipológiai tanulmányokkal, amelyek összefoglaló képet adnának ezeknek a szövegeknek „másodlagos” felhasználásáról, a funkcióváltások módozatairól, a liturgikus tételek mozgásának korlátairól. Ám ha felidézünk az írásszalag textusának eredeti liturgikus helyét, és ehhez hozzárendeljük ennek a könyörgésnek és a ‘plasmare’ igével alkotott egyéb liturgikus tételeknek előfordulásait és funkcióját, a datálhatóság kérdésében elgondolkodtató eredményre jutunk. A könyörgés eredeti funkciója: a Halotti officiumban az elhunyt szólal meg ezekkel a szavakkal. A kulcsigének, a *plasmarenak* az officiumok során egy másik előfordulásával is találkozunk: De terra plasmasti [néhány kéziratban ‘formasti’] me et carnem induisti me redemptor meus domine resuscita me in novissimo die!²⁰ Ez a könyörgés antifóna, nem meglepő módon ugyancsak a Halotti officiumból.²¹ Elgondolkodtató eredményeket hoztak az epigráfiai emlékekre való rákeresések is az interneten. Brunonak (11. sz.), a mindeni Szent Mauritius templom alapítójának megsemmisült sírkövén: QUI PLASMASTI ME DOMINE MISERERE MEI.²² Az imént idézett antifóna pedig Conrad von Grünberg sírkövén (1477).²³ A Pray-kódex teljes terjedelmében rendelkezik a gyászszertartás rendjéről és hozza a szertartást végző pap szövegeit. Amikor a pap a sírba helyezett koporsóra földet szór, a 138. zsoltár előtt ugyanez az antifóna-szöveg hangzik el a szájából.²⁴ Mindezek alapján talán szabad kérdésként megfogalmaznunk, hogy nem datálhatjuk-e III. Béla alakjának vagy legalábbis írásszalagjának elkészültét 1196 tavaszára, a király halálának közepébe.

Új Forrás 2014/10 – Földesi Ferenc: Az esztergomi Porta speciosa egy feliratáról*

*Itt is szeretném köszönetemet kifejezni Madas Editnek és Sarbak Gábornak, akik liturgikai kérdésekben segítségemre voltak, valamint Déri Baláznak, aki felhívta figyelmemet néhány fontos tanulmányra.

¹ *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon II.*, főszerk. Kőszeghy Péter, Bp., 2004, 437-441. (TAKÁCS Imre)

² Barkóczy 1761-ben nyerte el az érseki címet, erős kézzel hozzálátott az újjáépítendő egyházi épületek tervezéséhez, a várbeli tereprendezési munkákhoz, ám hamarosan (1765) bekövetkezett halála megakadályozta, hogy ő maga valósítsa meg a terveket.

³ Széless Gyöngyösön született 1697/98-ban. 1728-ban Nagyszombatban tanult, majd szülővárosában Barkóczy Ferenc káplánja lett. 1733-tól 1738-ig Vámosladány, 1738-tól 1750-ig Vágsellye plébánosa. Ezután haláláig, 1773. márc. 27-ig az esztergomi várban szolgált, a Bakócz kápolna kriptájában helyezték örök nyugalomra. l. Széless György ...

⁴ Széless György: *Commentarius in Rudera Metropolitanæ Ecclesiæ Strigoniensis*. Kézirat. Esztergom, Prímási Levéltár, P. 68.; Széless György: *Rudera Ecclesiarum Unius Cathedralis S. Adalberti M., Alterius Collegiatae Ecclesiæ Divi Stephani protomartiris in arce Strigoniensi existentia descripta*. Kézirat. Esztergom, Prímási Levéltár, Nr. 1344. Vet. Impr. III. E. 1.; az utóbbi kiadása: Széless György: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház. Széless György 1761. évi leírása a Szent Adalbert székesegyház és a Szent István templom romjairól*, bev., jegyz. Marosi Ernő, Horváth István, a latin szöveget átírta, for. Waigand József, Romhányi Beatrix, Esztergom, 1998, (a Porta speciosa leírása: 67-91).

36

⁵ Széless György: *Descriptio inscriptionum ecclesiæ metropolitanæ Strigoniensis*. Esztergom, 1765. Magyarul: *Az Ecclesia magnificának, azaz, mint romjaiból is kitűnik, Szép templomnak nevezett esztergomi érseki templom feliratainak leírása = Magyarországi gondolkodók, 18. század. Bölcsészettudományok II*, bev., ford., jegyz. Földesi Ferenc (nyomdai előkészítés alatt).

⁶ Elsőként Ioannes Nep. Mathes (*Veteris arcis Strigoniensis ... descriptio*. Esztergom, 1827) támaszkodott Széless leírásaira, noha esetenként kritikával kezelte egyes megállapításait.

⁷ CZOBOR Béla, *Az esztergomi elpusztult bazilika = III. Béla magyar király emlékezete*, szerk Förster Gyula. Bp., 1900.

⁸ DERCSÉNYI Dezső, *Az esztergomi Porta speciosa*, Bp., 1947.

⁹ MAROSI Ernő, *Az esztergomi Porta speciosa ikonográfiájához = Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. SZÉKELY György, Bp., 1984 (Memoria Saeculorum Hungariae, 4), 341-356.

¹⁰ MAROSI Ernő, „*QUI ME PLASMASTI*” = *Granum veritatis – az igazság magva. Ünnepi kötet Jelenits István 75. születésnapjára*, szerk HORKAY HÖRCHER Ferenc, ZSÁVOLYA Zoltán, Kézirat gyanánt, megjelent három példányban, Piliscsaba, 2007, 62-65. (<https://btk.ppke.hu/db/03/92/m00001392.pdf>)

¹¹ Isten, irgalmazz nekem, bűnösnek! Lk. 18, 13.

¹² Aki [a föld porából] alkottál engem, könyörülj rajtam!

¹³ Officium defunctorum, 2. nocturnus, 1. responsorium

¹⁴ KOVÁCS Andrea, *Az officium defunctorum eredete és szövegei = Magyar Egyházzene X (2002/2003)*, 353-377.

¹⁵ ALBI, Bibliothèque municipale Rochegude, 44. 890 körülre datált Graduale-antifonale. COLETTE, Marie-Noël, *Le Graduel-Antiphonaire, Albi, Bibliothèque Municipale, 44: une notation protoaquitaine rythmique*, = *International Musicological Society Study Group Cantus Planus: Papers Read at the 6th Meeting in Eger, Hungary (1993)*. Ed. by László DOBSZAY, Bp., 1995, 117-139.; <http://cantusdatabase.org/source/374102/f-ai-44 - 2014.03.03>.

¹⁶ ISZTAMBUL, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 42.; *The Istanbul Antiphonal about 1360*, ed. by Janka SZENDREI, Bp., 1999.

¹⁷ DÉRI Balázs, *P. magister gestájának bibliai-liturgikus idézetei I. = Magyar Egyházzene XIX (2011/2012)*, 33-38. Uő., *P. magister gestájának bibliai-liturgikus idézetei II. = Magyar Egyházzene XIX (2011/2012)*, 241-250.; Uő., *P. magister gestájának bibliai-liturgikus idézetei III. = Magyar Egyházzene XIX (2011/2012)*, 343-352. Uő., *Három liturgikus tétel Szent István Intelmeiben = ItK 114 (2010)*, 3-16.

¹⁸ ALBI, Bibliothèque municipale Rochegude, 44. 890 körülre datált Graduale-antifonale. COLETTE, Marie-Noël, *Le Graduel-Antiphonaire, Albi, Bibliothèque Municipale, 44: une notation protoaquitaine rythmique*, = *International Musicological Society Study Group Cantus Planus: Papers Read at the 6th Meeting in Eger, Hungary (1993)*. Ed. by László DOBSZAY, Bp., 1995, 117-139.; <http://cantusdatabase.org/source/374102/f-ai-44 - 2014.03.03>.

¹⁹ <http://www.cantusdatabase.org/source/374102/f-ai-44 - 2014.03.03>.

²⁰ Földből alkottál és testbe öltöztetted engem, Uram, Megváltóm, támassz föl az utolsó napon!

²¹ <http://cantusdatabase.org/id/002123> (2014. 03. 07.)

²² <http://www.inschriften.net/minden/inschrift/nr/di046-0014.html> (2014. 03. 07.)

²³ <http://www.lagis-hessen.de/de/subjects/idrec/sn/gdm/id/854> (2014. 03. 07.)

²⁴ Madas Edit, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig* (Csonkai Könyvtár, 25), Debrecen, 2002, 117-118.